

UDC [94 : 323.1] (477) «1861/1917» (092) Шевченко
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.1.247>

Віктор Воронов*

ОБСТАВИНИ ПЕРЕПОХОВАННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ЛИСТАХ І СПОГАДАХ ГРИГОРІЯ ЧЕСТАХІВСЬКОГО

Анотація: На основі епістолярій і фрагментів спогадів члена української громади у Санкт-Петербурзі, українського художника Григорія Честахівського реконструюються обставини перевезення та подальшого перепоховання в Каневі тіла визначного українського поета, художника та громадського діяча Тараса Шевченка. Характеризується інформаційний потенціал та наукове значення листів і мемуарних нотаток Г. Честахівського для подальшого розвитку шевченкознавства. З'ясовуються витoki й особливості формування, подальшої міфологізації та сакралізації образу Т. Шевченка серед народних мас України протягом перших місяців після його смерті. Встановлюється роль Г. Честахівського та українських громадівців, з якими він контактував, у цьому процесі.

Ключові слова: джерела особового походження, епістолярії, Григорій Честахівський, «Киевская старина», Тарас Шевченко, Лазаревські, історіографічна традиція, українська історіографія, українська громада в Санкт-Петербурзі

Роль і місце Тараса Шевченка у колективній пам'яті українського народу, в науковій історичній традиції, у багатьох сферах життєдіяльності суспільства досить складно заперечити, відкинути, піддати сумнівам або переоцінити. Його життя та діяльності, внеску у формування та подальший розвиток української нації присвячені численні праці філософів, літературознавців, істориків, спеціалістів багатьох інших наук і галузей знань. Довкола його біографії та багатогранного доробку сформувалася величезна історіографічна традиція, в якій належне місце посіли як окремі сегменти ті чи інші сюжети, тематичні аспекти й проблеми, прямо або побіжно пов'язані з українським Кобзарем. Фізична смерть Тараса Шевченка не тільки не викреслила його з народної пам'яті, а підняла та продовжує підносити його образ на інший, більш високий, значно масштабніший і глобальніший рівень.

Досить ретельно та практично до найменших подробиць на підставі тогочасних джерел, зокрема офіційних документів, спогадів сучасників і очевидців, пізнішими дослідниками були реконструйовані основні події в житті та діяльності Тараса Шевченка. Це також стосується і детального вивчення подій останніх днів життя визначного українського поета та художника. Для цього існує розлога й, переважно вже опублікована, джерельна база, причому окремі з її складових навіть неодноразово перевидувалися. У спогадах найбільш близьких друзів і знайомих Тараса Шевченка практично погодинно розписані останні земні його кроки й дії¹. Багатогранною й репрезентативною є й

* Воронов Віктор Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7807-5684>; e-mail: vi_voronov@ukr.net

¹ Див., зокрема: Кониський О. Т. Шевченко в останні часи свого життя (з 7 березня 1859 р. до 26 лютого 1861 р.): критично-біографічний нарис // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1897. Т. 16. С. 1-70;

історіографічна традиція, присвячена цьому аспекту шевченкознавства, представлена як окремими спеціальними статейними публікаціями, так і змістовними узагальнюючими монографічними дослідженнями історико-біографічного характеру².

Уведені до наукового обігу джерела та спеціальна наукова література дозволяють констатувати, що ще з осені 1960 р. Тарас Шевченко часто скаржився знайомим на грудний біль, неодноразово звертався до лікарів, хоча й продовжував працювати: писав вірші, копіював власний портрет, займався гравіруванням. Він лише зрідка виходив із помешкання і, за спогадами близьких, дуже жалкував, що через стан здоров'я не може поїхати до України³.

26 лютого (9 березня за новим стилем) 1861 р. до Т. Шевченка в академічну майстерню в Санкт-Петербурзі завітав його давній товариш Михайло Матвійович Лазаревський, щоб привітати його з днем народження. Однак він застав Т. Шевченка в дуже важкому стані. Поет скаржився на сильний біль у грудях, який навіть заважав йому лежати і тим більше спати. Тому, згідно зі свідченням М. Лазаревського, Т. Шевченко дуже важко дихав і лише сидів. Лікарі визнали у поета водянку (на той час практично невиліковну хворобу), причому через погану роботу серця рідина вже почала надходити в легені, що зрештою й спричинило такий критичний стан Кобзаря.

Через страшну хворобу Тарас Шевченко провів свій останній день народження у нестерпних муках, але при цьому йому постійно надходили листи з привітаннями, які принаймні на якісь миті ніби повертали йому силу жити та боротися далі. Як згадував О. Лазаревський, майже всю наступну ніч Т. Шевченко практично не зімкнув очей, весь час упирився руками в ліжко, адже недуга навіть просто не давала йому лягти. Близько пів на шосту ранку він випив склянку з вершками, спустився у свою майстерню, зойкнув й упав. Саме в цей час і перестало битися серце українського Кобзаря⁴.

Протягом трьох наступних днів тіло Тараса Шевченка знаходилося в церкві Академії мистецтв. Оскільки в нього не знайшли ніяких коштів на поховання, то комітет так званого

Лазаревский А.М. Последний день жизни Т.Г. Шевченко // Черниговские губернские ведомости. 1861. № 12; Смерть и похороны Т.Г. Шевченко: документы и материалы / состав.: Д.Ф. Красицкий, К.Т. Шевченко. К., 1961. 168 с.; Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і прим. В.С. Бородин і М.М. Павлюка. К., 1982; Спогади про Шевченка / упоряд., вступ. ст., комент. А.І. Костенко. К., 1958. 658 с.; *Щепанська Н.* Спогади про похорони Шевченка // Шевченківський край. К., 2005. С. 226–229 та ряд ін.

² *Александровський Б.П.* Хвороба і смерть Т.Г. Шевченка // Вітчизна. 1961. № 3. С. 181–190; *Алісов В.Ф., Серета Є.О.* Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. К., 1976. 392 с.; *Горбач Н.* Життя та творчість Тараса Шевченка. Львів: Каменяр, 2005. 304 с.; *Дашкевич Я.Р.* Хвороба, смерть і похорон Т.Г. Шевченка // Шевченківський вісник. К., 1977. Т. 2. С. 319–320; Доля. Книга про Тараса Шевченка в образах і фактах / упоряд. В. Шевчук. К.: Дніпро, 1993. 779 с.; *Жур П.В.* Труді і дні Кобзаря: Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. К., 2003; *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка. К., 2004. 480 с.; *Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя / упорядкувала, підготувала тексти, передмову, примітки, покажчики В.Л. Смілянська. К., 1991. 704 с.; *Портянко В.* Остання ніч Кобзаря // Вітчизна. 2009. № 11/12. С. 146–156; *Ткаченко М.М.* Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. К., 1961; *Ференець С.* От якби до весни, та в Україну... Останні дні життя Тараса Шевченка // Жінка. 1996. № 3. С. 14–15; *Чалий М.* Життя і твори Тараса Шевченка (Звід матеріалів до його біографії) / переклад з рос., післямова і комент. Валерії Смілянської. К., 2011.

³ *Лазаревский А.М.* Последний день жизни...; *Ференець С.* От якби до весни... С. 14.

⁴ *Кониський О.* Т. Шевченко в останні часи... С. 67–69; *Лазаревский А.М.* Последний день жизни...; Смерть і похорони Т.Г. Шевченко: документи і матеріали... С. 149–165; *Портянко В.* Остання ніч Кобзаря... С. 154–155; *Ференець С.* От якби до весни... С. 15.

Літературного фонду оголосив, що всі ці витрати він бере на себе. Однак насправді ховали Т. Шевченка на кошти, зібрані у складчину декількома письменниками, художниками та громадськими діячами (переважно етнічними українцями), які в той час мешкали й працювали у Санкт-Петербурзі. Тобто загалом можна констатувати, що процедура поховання відбулася за рахунок грошей, які збрала українська громада тодішньої столиці Російської імперії.

За спогадами очевидців, у день поховання біля церкви перебувала значна кількість людей, які хотіли провести письменника в останній шлях і висловити поминальне слово. Зокрема, біля домовини Кобзаря з яскравими, полум'яними промовами виступили Пантелеймон Куліш і Микола Білозерський. До речі, всі, хто брав участь у поховальній процесії, за свідченнями очевидців, виголошували власні виступи винятково українською мовою. Дуже вразила більшість присутніх промова польського студента Владислава Хорошевського, який зокрема сказав: «Ти не любив нас, і мав на це повне право; якби було інакше, ти б не був гідний тієї любові, яку заслужив, і тієї слави, яка чекає на тебе як одного з найбільших поетів слов'янського світу»⁵.

Таким чином поховання Тараса Григоровича фактично перетворилося на своєрідну громадську маніфестацію. Більше того, можна констатувати, що під час нього мали місце й окремі зіткнення з поліцією, яка зрештою заборонила будь-які подальші промови та почала «зачищати» цвинтар. Отже, спочатку поховали Тараса Шевченка на Смоленському кладовищі у Санкт-Петербурзі, причому на місці його колишньої могили й до сьогодні стоїть пам'ятник у вигляді гранітного каменя з викарбуванням на ньому текстом, встановлений у 1989 р.

Однак цвинтар у Санкт-Петербурзі став лише місцем тимчасового спочинку померлого Кобзаря на наступні 58 днів. Оскільки у вірші «Заповіт» Т.Г. Шевченко зазначав, що неодмінно хоче бути похований в Україні, то представники української громади в Санкт-Петербурзі протягом подальших декількох тижнів доклали чимало зусиль для отримання дозволу від влади на перевезення праху Т. Шевченка та перепоховання його поблизу Канева. Завдячуючи перш за все клопотанням Михайла Лазаревського, який тоді обіймав досить високу чиновничу посаду, зрештою домовину з тілом поета відкопали, відправили спочатку до Москви, а далі через Серпухів, Орел і Ніжин привезли в Україну.

Метою статті є спеціальний, поглиблений аналіз одного з найбільш автентичних і комплексних джерел епістолярно-мемуарного характеру, в якому практично погодинно зафіксована інформація про обставини перевезення та перепоховання праху Тараса Шевченка на території України, на предмет з'ясування справжнього інформаційного потенціалу епістолярій розпорядника цієї акції, представника Санкт-Петербурзької громади Григорія Честахівського. Окрім того, буде зроблена спроба встановити роль українських громадівців у конструюванні та започаткуванні створення певним чином міфологізованого, але водночас значною мірою консолідуючого широкі українські народні маси образу Тараса Шевченка, як захисника селянства та непримиренного борця за звільнення його з кріпосної неволі.

Загалом цілком можна констатувати, що найбільш детально, послідовно та повно обставини перепоховання Тараса Шевченка на Чернечій горі поблизу Канева викладені

⁵ *Можейко О.* Владислав Хорошевський – автор польської промови на похороні Шевченка // Збірник праць дев'ятнадцятої наукової Шевченківської конференції. К., 1972. С. 214–215.

саме у відкритих листах головного розпорядника та керівника цієї акції, члена української громади у Санкт-Петербурзі, художника Григорія Миколайовича Честахівського (1820–1893)⁶. До того ж ці епістолярії мають практично мінімальний розрив у часі з описаними у них історичними подіями.

Саме Григорій Честахівський (разом з Михайлом Лазаревським та іншими членами української громади у Санкт-Петербурзі) став одним із ініціаторів та організаторів перепоховання Тараса Шевченка. Тут варто навести окремі біографічні відомості про нього. Зокрема цікаво, що атестат про звання «некласного художника історичного й портретного живопису» Григорій Честахівський отримав лише у вересні 1855 р., тобто досить пізно як для практикуючого митця. Його знайомство з Т. Шевченком, за даними дослідників, напевно відбулося ще в середині 1840-х рр. А вже з 1858 р., коли Тарас Шевченко повернувся до Петербурга із заслання, «Гриць» (як називав його Кобзар) став його нерозлучним другом, часто відвідував поета у його майстерні, супроводжував його. Саме він зображений на єдиному збереженому до сьогодні фотопортреті, де Т. Шевченко позує разом з іншою особою. З інших біографічних даних про Г. Честахівського також відомо, що він був активним діячем української громади в столиці Російської імперії. У науковій літературі та мемуарах сучасників стверджується, що він, починаючи приблизно з 1863 р., він фактично розірвав стосунки з громадівцями з не зовсім зрозумілих причин, а потім узагалі перебрався в Україну. Останній період свого життя Г. Честахівський провів у Качанівці, в маєтку Тарновських, куди він переїхав на пропозицію власників.

Листи Григорія Честахівського до членів української громади в Петербурзі, окремі його мемуарні нотатки й малюнки цілком можуть вважатися чи не найповнішим літописом прощання з визначним поетом, і, в першу чергу, досить добре деталізованою фіксацією обставин перепоховання його тіла «на Вкраїні милій». Серед мистецьких творів Г. Честахівського, зокрема, можна назвати офорти: «Селяни біля труни Т. Шевченка», «Труна Т. Шевченка в дорозі», «Труна Т. Шевченка на пароплаві в дорозі до м. Канева», «Труна Т. Шевченка в церкві» (усі вони датовані 1861 р. і у свій час публікувалися в «Киевской старине»). Характеристиці цих та інших полотен Г. Честахівського присвячена одна із спеціальних сучасних статейних публікацій⁷. Загалом його художньо-мистецький доробок досить детально висвітлений у працях О. Пономаренко та З. Тарахан-Берези⁸.

⁶ Найбільш змістовні публікації, які стосуються життя та діяльності Г. Честахівського: *Жадько В.* Іду за Шевченком. К., 2010. С. 87–91; *Міяковський В.* Грицько Честаховський // Недруковане й забуте: Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя; Нова українська література / редактор *М. Антонович*. Нью-Йорк. 1994. С. 193; *Насік Є.* З оточення Пантелеймона Куліша: Григорій Честахівський і Маруся Денисенко // Сладщина. Літературне джерелознавство. Текстологія. К., 2009. Т. 4. С. 59–101; *Пономаренко О.* Григорій Честахівський у життєписі Тараса Шевченка // Світогляд. 2021. № 6 (92). С. 17–25; *Тарновський М.* Мої спогади про Григорія Миколайовича Честахівського // Хроніка–2000. К., 1997. № 19–20; *Тарахан-Береза З.* Святиня. Науково-історичний літопис Тарасової гори. К., 1988; Честахівський Григорій Миколайович // Шевченківська енциклопедія: у 6 т. / гол. ред. *М.Г. Жулинський*. К., 2015. Т. 6: Т–Я. С. 754; *Шиленко Ю.* Приятелі. Тарас Шевченко та Григорій Честахівський // День. 2016. 27 червня.

⁷ Поховання Тараса Шевченка в малюнках Григорія Честахівського, які повернулися в Україну: по матеріалах спеціального випуску «Новин з Академії» (Українська вільна академія наук у США) // Шевченківський краєзнавчий альманах. 2009. С. 28–31.

⁸ *Пономаренко О.* Григорій Честахівський у життєписі Тараса Шевченка...; *Тарахан-Береза З.* Святиня... С. 96, 97, 111 та ін.

Листи Г. Честахівського були вперше опубліковані у 2-й книзі «Киевской старины» за 1898 р. за редакцією Олександра Лазаревського⁹. Це видання було здійснене без купюр, мовою оригіналу, з передмовою та деякими коментарями укладача. До речі, пряму дотичність до публікацій мемуарного характеру, а також окремих наукових праць у галузі шевченкознавства мали й інші члени родини Лазаревських (що є свідченням їх тісних, дружніх стосунків з Кобзарем або надзвичайного їх пієтету до його особи), зокрема це старші брати відомого історика Михайло й Федір, його донька Катерина та його правнук Олександр Олександрович Лазаревський¹⁰. У цих публікаціях можна знайти й окремі подробиці щодо обставин перепоховання Тараса Шевченка, які досліджуються у нашій статті.

О. Лазаревський у редакторській передмові до зазначеної вище джерельної публікації підкреслив, що оригінали цих листів він отримав від Василя Васильовича Тарновського (молодшого), масток якого у Качанівці неодноразово відвідував Г. Честахівський (власне там він був і похований після смерті в березні 1893 р.). До речі, упорядник публікації підкреслив, що під час перепоховання поета він особисто також супроводжував домовину з його тілом, виконуючи обов'язки помічника Г. Честахівського, тобто був безпосереднім свідком та учасником цих подій. Це підвищує ступінь вірогідності інформації, поданої в епістоляріях, оскільки інший учасник описаних у них подій під час підготовки цього видання мав змогу внести якісь поправки та зауваження до тексту їх автора. У передмові публікатор також подав стисло біографічну довідку про автора епістолярій, зокрема підкреслив, що його художній талант, на його думку, був незначний, через що він почав заробляти собі на хліб «канцелярською службою в Капітулі орденів»¹¹. Зупинився відомий український історик та археограф і на обставинах знайомства двох художників, причинах їх зближення та певних подробицях їх доволі тісного спілкування протягом останніх років життя Тараса Шевченка. Згідно з О. Лазаревським, саме через наполягання Г. Честахівського Тараса Шевченка поховали не на Щекавицькій горі в Києві, де студенти вже й могилу були викопали, не в Качанівці, як радив Василь Тарновський, а на Чернечій горі поблизу Канева¹².

Опубліковану в «Киевской старине» добірку складають вісім листів, перший з яких датований 4 (16) травня, а останній 19 (31) липня 1861 р. Текст публікації супроводжується окремими коментарями О. Лазаревського. Листи адресовані українській громаді Санкт-Петербурга і, перш за все, її очільникові Федору Івановичу Черненку (1818-1876) – військовому (гарнізонному) інженеру-архітектору, приятелю й землякові Т. Шевченка, випускникові Петербурзької академії мистецтв, активному діячеві та негласному очільникові української «громади» в Петербурзі. Ще з 1837 р. він служив у Петербурзі на

⁹ А.Л. [Лазаревский А.М.]. Письма Честаховского, писанные в 1861 г. о похоронах поэта Шевченка // Киевская старина. 1898. Кн. 2. С. 167-191. У наш час ця добірка епістолярій була перевидана у збірнику: Спогади про Тараса Шевченка / укладання і примітки В. Бородіна, М. Павлюка, О. Бороня. К.: Дніпро, 2010. С. 443-461.

¹⁰ Н.Ш. [Шугуров М.] Из воспоминаний М.М. Лазаревского о Т.Г. Шевченко // Киевская старина. 1899. Кн. 6. С. 433-439; Н.Ш. [Шугуров М.] Еще из воспоминаний Ф.М. Лазаревского о Шевченко // Киевская старина. 1899. Кн. 4. С. 1-7; Лазаревська К. Шевченко і брати Лазаревські (дещо з родинного архіву Лазаревських) // Україна: науковий двохмісячник українознавства. К., 1928. С. 46-51; Лазаревський О.О. Шевченко та Лазаревські. К., 2004; Лазаревський О.О. З оточення Пророка. Тарас Шевченко та родина Лазаревських: есей. К.: Пульсари, 2009.

¹¹ А.Л. [Лазаревский А.М.]. Письма Честаховского... С. 167-168.

¹² Ibid. С. 168.

посаді гарнізонного інженера-архітектора, а з 1854 р. став художником архітектури¹³. Тарас Шевченко найбільш імовірно познайомився з Ф. Черненком у 1840-х рр. Особливо тісними їх взаємини стали протягом 1858-1861 рр., коли вони зустрічалися практично щонеділі на зібраннях петербурзької української громади на квартирі Федора Черненка. Ядро «громади» становили редакція й авторський актив журналу «Основа». Т. Шевченко очолював у «громаді» ліве, більш радикальне крило, часто гостро дискутував з М. Костомаровим. Відомо, що він подарував саме Ф. Черненку відбиток власного офорта за картиною Мурільйо «Свята родина» з автографом вірша «Сон» («На панщині пшеницю жала»), а на його звороті тьмістив та присвятив йому поезію «Ой по горі роман цвіте». Окрім того, Федір Черненко залишив по собі невеликі спогади про Т. Шевченка, записані й опубліковані Олександром Кониським¹⁴.

До речі, як інженер-архітектор Ф. Черненко також допомагав Т. Шевченкові скласти проєкт хати поблизу Канева у селі Пекарі, яку поет мріяв збудувати для постійного проживання, а згодом брав активну участь в організації його похорону в Петербурзі. Після смерті Т. Шевченка саме Федору Черненку було передано на зберігання особисту бібліотеку поета. Більшість листів Г. Честахівського містять особисте звернення до нього, а також до усієї української громади в Петербурзі («Громадоньки», як її частіше всього називає сам Г. Честахівський) у його особі.

Усі листи Г. Честахівського написані доволі непоганою українською мовою. Вже в першому з них від 4 травня, надісланому в Петербург з Кролевця, автор повідомив, що домовина з тілом поета нарешті потрапила на Глухівщину із Севська Орловської губернії 3 (15) травня 1861 р., причому, згідно з автором листа, навкруги практично відразу різуче змінився довколишній пейзаж та оточуюча природа: «така, що не тільки наблюдательне око, а даже саме просте мужиче скаже: «що невже се не те, що бачив досі»¹⁵.

Наступний лист Г. Честахівським був відправлений вже з Києва 7 травня за старим стилем. Автор епістолярії повідомив, що тут процесію зустрів троюрідний брат і одночасно свояк Шевченка Варфоломій, який розпорядився доправити тіло поета до церкви Різдва на Подолі й там залишити на ніч. Родичі хотіли поховати письменника в Києві, тому зрештою один із них, а саме Варфоломій, прийняв рішення і навіть розпорядився копати яму на Шекавиці (гора в Києві). Однак Григорій Честахівський, згідно з його твердженням у листі, досить рішуче наполіг на похованні Кобзаря саме на Черкащині, адже той, як він констатував, завжди мріяв про «тихе пристанище і спокій коло Канева»¹⁶. Далі автор зазначив, що в результаті нетривалих суперечок вранці наступного дня після панахиди домовину взяли на руки київські студенти й понесли понад Дніпром до пароплава. При цьому процесія, за його словами, розтяглася на цілу версту. Генерал-губернатор категорично заборонив будь-які промови в церкві, тому свій жаль з приводу смерті поета люди виголошували прямо на шляху слідування поховальної церемонії від церкви до пароплава. Тіло Кобзаря в цей час супроводжували його рідні брати Йосип і Микита, члени їх родин, Варфоломій Шевченко, О. Лазаревський та Г. Честахівський.

¹³ Більш детально див.: Черненко Федір Іванович // Шевченківська енциклопедія: у 6 т. / гол. ред. М.Р. Жулинський. К.: Ін-т літ-ри ім. Т. Шевченка, 2015. Т. 6: Т-Я. С. 739-740.

¹⁴ [Кониський О.]. Спогади Ф.І. Черненка про зустріч з Т.Г. Шевченком у Петербурзі // Спогади про Тараса Шевченка. К.: Дніпро, 1982. С. 185-188.

¹⁵ А.Л. [Лазаревский А.М.]. Письма Честаховского... С. 169.

¹⁶ Ibid. С. 169-170.

Починаючи з третього листа в аналізованій публікації спостерігається певний розрив у часі з описуваними подіями. До хронологічної послідовності викладу обставин перепоховання Тараса Шевченка автор повернувся згодом вже у вигляді власних спогадів про подробиці здійснення у реальному часі самої цієї церемонії. А в листі від 3 червня він зокрема бідкався, що за весь час не отримав жодної вісточки від членів громади, оповів про завершальні роботи з упорядкування могили Кобзаря, просив надіслати для потреб місцевого люду збірки поезій Шевченка й іншу літературу, а також поінформувати його про останні події зі столиці¹⁷.

У наступному листі від 17 (29) червня 1861 р. Г. Честахівський повідомляє Ф. Черненку, що нарешті отримав від нього лист. Далі автор епістолярії наголосив, що дехто з місцевих панів запрошував його до своїх маєтків, але він весь час відмовлявся, «бо вони пани, а од простого люду тільки й чуєш – пани та панщина, переплетені батогом та хворостом». За його словами, на вивершенні могили селяни-кріпаки працювали «щиріше», ніж канівські міщани, і саме тому йому хотілося б їх віддячити поминальним обідом по завершенні робіт. Далі автор листа бідкається, що під час похорону не було влаштовано справжнього поминання для селян, яких тоді зібралося близько 2 тисяч: «людові не дали ні шматочка хліба в поминок, тільки вся громада та попи випили по чарочці, а потом Шевченки сім'єю зварили капусти й локшини два горшки, тож все для своїх 15 чол., та тим і закінчили. А потім роз'їхались по куточках, як горобці по остріхах, тільки я один остався і кожен день вештаюсь на Тарасовій горі, хоть дернину або дві викопаю, та положу йому на широкі груди, і якось легшає на серці»¹⁸.

Г. Честахівський зазначив, що на превеликий подив селян, він практично весь час працював разом з ними з лопатою в руках, лише періодично робив невеликі перерви для того, щоб прочитати їм щось із Кобзаря або намалювати ескіз портрету когось із працівників. При цьому самі селяни, за його словами, воліли називати Т. Шевченка Батьком Тарасом, який «рятував їх волю», а місце його поховання – відповідно Тарасовою горою. Саме заради цих своїх найкращих помічників Г. Честахівський у листі просить столичну українську громаду зібрати 15 рублів грошей для організації поминального обіду після завершення впорядкування могили Т. Шевченка¹⁹.

Лише в листі від 20 червня 1861 р. за старим стилем Г. Честахівський повернувся до опису подробиць обставин перепоховання Тараса Шевченка. Спочатку він досить детально описав місце, де була розташована могила Т. Шевченка. Далі він повернувся до подій за півтора місяця до того й описав шлях слідування траурної процесії з Києва до Канева на пароплаві «Кременчук», зупинився на перебуванні домовини з прахом Тараса Шевченка в Канівській церкві, поінформував українську громаду про найближчі населені пункти поруч з цією місцевістю, про місце поховання поблизу місцевого монастиря «козачих гетьманів» Івана Підкови, Самійла Кішки та Шаха (з його слів, про них йому розповів Михайло Максимович), про чергову конфліктну ситуацію щодо запланованого місця облаштування могили Кобзаря з Варфоломієм Шевченком, коли довелося обирати між двома горами-узвиштями. Зрештою сторони дійшли до взаємоприйнятного рішення²⁰.

¹⁷ Ibid. С. 170-171.

¹⁸ Ibid. С. 171-172.

¹⁹ Ibid. С. 173.

²⁰ А.Л. [Лазаревский А.М.]. Письма Честаховского... С. 175-178.

Насамкінець автор листа дуже детально зупинився на описі місця поховання поета на Чернечій горі та самої поховальної церемонії. Ось як, згідно з досить образними висловлюваннями Г. Честахівського, вона розпочиналася: «...винесли гроб, поклали на козацький віз, накрили червоною китайкою, а замість волів впрягся люд хрещений і повезли, як слід, діти свого батька, повернувшого з далекого краю до свого дому»²¹.

Далі автор згадав відомих осіб, які брали участь у похованні (особливо виокремив при цьому М. Максимовича з іншими професорами та студентами Київського університету імені Св. Володимира), розповів про власне дуже тісне спілкування з селянами, які взяли активну участь у піднятті домовини на гору. При цьому в розмовах із селянами він особисто дуже просив їх не називати Т. Шевченка паном, а вважати його «батьком українства» та людиною, яка перш за все ратувала за звільнення селян з кріпацтва, за полегшення їхньої нелегкої долі. Особливо автор виокремив роль жінок і дівчат, які взяли участь у доправленні возу з домовиною поета на заключній частині шляху до Тарасової гори. При цьому, за його словами, людей було так багато, що частина з них, не маючи змоги досягнути до возу, почали «ламати віти й устилати дорогу Кобзареві», в результаті чого дорога, ніби покрилась «зеленим килимом». Після завершення церемонії переважна більшість її учасників розійшлись, але частина, за словами автора, залишилася на ночівлю на Тарасовій горі, де «усю ніч огнище горіло, наче гайдамацтво ночувало в лісі з свяченими»²².

У наступному листі від 1 (13) липня 1861 р. Григорій Честахівський радиться з членами української громади про придбання землі довкола могили Т. Шевченка, кошти на яку мали зібрати Федір Черненко та Пантелеймон Куліш. Він намагається уточнити, на кого саме слід оформити цю землю: на громаду (точніше, на когось із її членів), чи на Варфоломія Шевченка. Він також інформує громадівців про отримання ним надісланих з Петербургу книжок і брошур, необхідних для місцевих селян, невеликих портретів Тараса Шевченка, просить колег надіслати їх ще, оскільки в цьому є нагальна потреба і він бачить значний інтерес до такої типографської продукції на Каневщині.

Окрім того, Г. Честахівський у листі переповів деякі народні легенди про Тараса Шевченка, які ширилися навколишніми місцями, а також наголосив, що місцеве панство, зокрема польське, висловлювало певне невдоволення помітним збуренням серед селянства регіону, своєрідним масовим паломництвом селян до могили поета. Зокрема, він наголосив, що такий собі пан Парчевський погрожував його особисто «здати» до жандармерії за «підбурювання» селян до смуту. Цікаво, що порівнюючи польське панство та тогочасну українську соціальну еліту, автор листів наголосив: «Їм досадно, ляхам, що ми, будучи чиновні особи, і за панібрата з простим селянином обходимось, то за це на ляхах аж шкура репаєця. Громада Київського Університета, проважавша до Канева тіло Тарасове, уся була одягнута в білих козацьких сорочках, вимережаних заповлоччю, в шароварах, свитках, підперезаних червоними поясами і смушевих шапках, а в голові – з братською думкою, та любі і щирі в обходженні з народом як рідні брати, як діти одного батька і одної матері, то пани, глядя на такий новий братський лад, якби могли огнем випалили молоде покоління братської семьи Українського люду»²³.

²¹ Ibid. С. 179.

²² Ibid. С. 181-182.

²³ Ibid. С. 184-185.

Таким чином, він фактично повторює своєрідні ключові політичні постулати українських народолюбців того часу щодо їх ставлення до народу. Насамкінець Григорій Честахівський подякував петербурзьких громадівців на надіслані гроші (54 рублі), а також повідомив їм, що все ж збирається побути на Каневщині принаймні ще місяць, оскільки хоче трохи завершити впорядкування могили Тараса²⁴.

Останні два листи Г. Честахівський надіслав Санкт-Петербурзькій громаді через Олександра Лазаревського. В одному з них від 15 (27) липня він подав своєрідний звіт-дайджест за попередні декілька днів, де зокрема повідомив про отримання від «столичних» українців додаткових коштів для подальшого влаштування місця поховання Кобзаря і для придбання літератури для місцевих людей, про освячення священниками могили Тараса Шевченка, на якому було дуже багато людей (це було 8 (20) липня), а також про «справляння поминок» поета за участі простого люду. Цікаво, що на цей захід, за словами автора листа, ним особисто було закуплено «7 відер дешевої горілки по 1 рублю 40 копійок та багато варених страв». До того ж Г. Честахівському, за його словами, надали значну допомогу місцеві жителі, перш за все селяни, які активно долучилися до влаштування поминального заходу. Автор листа в цілому підкреслив: «Несподівано вийшло так гарно, що більше й бажать не можна. Обідало мира до чотирьох сот з половиною і було для всіх вдоволь і випить, і пообідать... Народ дуже був довольний; та, мабуть, і Батько Тарас, поглядаючи із-за хмари, розгляжував вуса й тільки слинку ковтав, плямкаючи, як хрещений уконтентувався на вишню его пам'ятку»²⁵.

Г. Честахівський також стверджував, що «тепер про Тараса знає» вже вся «крепацька Україна», «що він був їй Батьком заступником, що він улягся коло Канева»²⁶. Він наголосив, що в ті дні на могилі поета побували Іван і Михайло Лазаревські, чиновники та велика кількість міщан і селян. У листі автором повідомляється про отримання «50 граматок» для селян, однак місцеві люди, згідно з Г. Честахівським, «просять ще», оскільки надзвичайно прагнуть вчитися грамоті. Насамкінець він зазначив, що вже збирається до Петербургу, хоча насправді дуже «хотів би ще затриматися в Каневі», оскільки місцевий колорит і дух Тараса спонукають його до цього²⁷.

В останньому листі від 19 (31) липня 1861 р. Г. Честахівський інформував українську громаду про те, що вже зібрався був їхати до Санкт-Петербурга, але отримав виклик до місцевої поліції за доносом польських панів через те, що він нібито підбурював селян на бунт. Він стверджує, що готовий до будь-яких випробувань долі та не боїться можливого арешту. Автор листа повідомляє про те, що знає, хто саме на нього писав доноси, а також знає про вилучення поліцією Шевченкових «Гайдамаків», які тоді вважалися в Російській імперії одним із найбільш небезпечних літературних творів²⁸.

З інформацією, вміщеною у проаналізованих вище епістоляріях Г.М. Честахівського, тісно пов'язані фрагменти його спогадів, складені у вигляді пояснювальної записки або чогось на зразок стислого звіту перед керівництвом, які були вперше опубліковані в

²⁴ Ibid. С. 185-186.

²⁵ Ibid. С. 186-187.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibid. С. 189-190.

²⁸ Ibid. С. 192-193.

«Киевской старине», а згодом перевидавалися у збірнику «Спогадів про Т.Г. Шевченка»²⁹. Слід підкреслити, що в примітці від редакції зазначалося, що ще в 1886 р. в журналі була надрукована стаття І. Білика «Тревога вад свежей могилой Т.Г. Шевченко», де автор на підставі документів розповів про позов польських панів про нібито існуючу змову проти поміщиків, у центрі якої перебувала свіжа могила Тараса Шевченка, що збирала скупчення селян довкола неї. Очільником змови було оголошено «селянина-музиканта Гриця», який «виношував» підступні плани щодо повторення «Тарасової ночі», тобто винищення євреїв і поляків. Однак зрештою слідством було встановлено, що ніякої змови не було, а «Гриць» – це службовець капітулу орденів, губернський секретар Григорій Миколайович Честахівський, який супроводив з Петербурга до Канева тіло Т. Шевченка, а потім залишився після похорону впорядковувати його могилу. Тому редакція вирішила опублікувати записку «змовника» «у вигляді доповідної записки своєму начальству як пояснення всього, що з ним трапилося», надану їй Василем Тарновським³⁰.

У цій публікації автор також стисло переповів обставини перепоховання Тараса Шевченка (вони збігаються з даними на сторінках проаналізованих вище листів), а потім детальніше зупинився на характеристиці конфліктної ситуації з канівськими чиновниками та місцевими панами, які намагалися якомога швидше спровадити його до Петербургу. З цього приводу автор записки скрушно констатував: «Таким чином, доля моя задалегідь була вирішена; ...якщо хочеш залишитися тут, де панує порядок і спокій, то лізь у тюрму, якщо ж не хочеш у тюрму, то забирайся звідси»³¹.

Далі автор записки зупинився на своєму ставленні до місцевих селян, на відсутності будь-якого політичного підтексту з його сторони у спілкуванні з ними, наголосивши, що коли селяни розпитували його про те, як «ім звільнитися з селянського стану, або скаржилися на утиски панів (поміщиків), тоді я пояснював їм, що сам я положення про волю селян не читав і не знаю правил, у ньому викладених, тому й не можу їм про це нічого сказати, окрім як тільки радити, щоб вони беззаперечно корилися своїм панам і виконували усі обов'язки, як і раніше, що в противному разі, хай бог милує, вони накликають на себе велику біду й відповідальність, як це вже не раз було»³².

Далі Г. Честахівський твердить, що намагався лише вести просвітницьку роботу серед селян: читав їм твори українських письменників, надавав у користування книжки, які йому надсилали колеги зі столиці імперії для продажу, причому вони охоче купували їх. Натомість, як він особливо наголосив, «пани – поміщики та інший чиновний люд, навпаки, виявляли до мене ненависть і підозру, і, як мені відомо, ще більше обурювалися мною за те, що я був діяльним учасником поховання на їхній землі Шевченка, людини, яку вони завжди ненавиділи, але яку любив простий народ, і за те, що я з цими панами за весь час мого проживання в Каневі не завів жодного знайомства, не зійшовся з ними і зовсім не зважав на їхнє обурення та вигадані ними на мене всілякі безглузді історії...»³³. При цьому за його

²⁹ Епізод на могилі Тараса Шевченка (Записка художника Честаховского) // Киевская старина. 1896. Кн. 2. С. 230-241; Г.М. Честахівський. Епізод на могилі Тараса Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. К.: Дніпро, 1982. С. 392-397.

³⁰ Епізод на могилі Тараса Шевченка...С. 230.

³¹ Г.М. Честахівський. Епізод на могилі Тараса Шевченка...С. 392.

³² Ibid. С. 393.

³³ Ibid. С. 394-395.

словами, він із жодним чиновником, боячись непорозумінь, волів навіть ніде не перетинатися і не з'являтися їм на очі.

Автор записки також підкреслив, що від випадкових людей довідався, що на нього надійшли скарги до Києва генерал-губернатору про нібито його намір підняти гайдамаччину через підбурювання народу взятися до зброї й вирізати польських панів. Зрештою в Каневі він змушений був на допиті, який проводив полковник корпусу жандармів Грибовський, дати відповіді на 15 запитань щодо власної діяльності. Після цього він спішно поїхав до Києва і зустрічався з генерал-губернатором князем І. Васильчиковим, а потім від одного з його заступників отримав пораду не зближуватися «з простим тутешнім народом» і не розповідати їм «про минувшину, про козацтво, про запорожців, про гайдамаків і взагалі про те, що було колись, аби не збудити в народі нічого такого, що може його збунтувати...». Натомість, на це автор, за власним зізнанням, відповів, що «так думають і кажуть люди, не знайомі близько з українським народом, який і без нагадування дуже добре й живо пам'ятає своє минуле, особливо про козацтво, і знає все те, що було колись, краще від нас, бо відомо, що всяка легенда переходить із роду в рід, від батька до сина, від матері до дочки і так далі, і, щоб переконатися в цьому, варто тільки прислухатися до їхніх розмов»³⁴. Зрештою представники місцевої влади дозволили Г. Честахівському залишити Київ і повернутися до Петербургу.

Отже загалом опубліковані епістолярії та фрагменти спогадів Г. Честахівського є досить цікавим і змістовним комплексом джерел з історії перепоховання Тараса Шевченка на українській землі. Їх автентичність та оригінальність безперечні, оскільки вони стали однією з найбільш ранніх і найближчих за часом створення детальних фіксацій обставин і подробиць упокоєння праху Кобзаря на горі під Каневом. Інформаційний потенціал цього комплексу джерел вагомий не тільки з огляду на наявність у них неупередженого і цілком вірогідного відтворення циклу подій першої половини 1861 р., причому в досить повному та цілісному вигляді, а й через присутність у них латентних і частково прихованих поза їх текстом даних. Ці джерела дозволяють з'ясувати витоки та початкову фазу витворення народного міфу про поета, до чого, без сумніву, були безпосередньо причетні українські народолюбці, громадівці та, в першу чергу, особисто автор цих епістолярій і спогадів. Учасники українського національного руху напевно цілком свідомо намагалися сакралізувати місце поховання Кобзаря, започаткувати створення у колективній народній пам'яті дещо міфологізованого, але водночас близького та прийняттого образу Тараса Шевченка як борця за селянські права, захисника від панської сваволі для найбідніших верств українського суспільства. Цей образ цілком органічно вписувався у становище, в якому перебувала переважна більшість селян Російської імперії у перші місяці реалізації аграрної реформи 1861 р., коли простому люду були абсолютно незрозумілими та неприйнятними заплановані й втілювані урядом способи та методи її реалізації. Історія довела, що цей міфологізований образ Т. Шевченка у подальшому насправді перетворився на національно консолідуючий.

³⁴ Ibid. С. 397.

Viktor Voronov

**Circumstances of Taras Shevchenko reburial
in the letters and memories of Hryhoriy Cestakhivskyi**

Abstract: The article reconstructs the circumstances of the transportation and subsequent reburial of the prominent Ukrainian poet, artist and public figure Taras Shevchenko. The reconstruction is based on the letters and memories of the Ukrainian artist Hryhoriy Chestakhivskyi, who, just like T. Shevchenko, was a member of the Ukrainian community in St. Petersburg. The informational potential and scientific significance of H. Chestakhivskyi letters and memoir notes for the further development of Shevchenko studies are characterized. The article also analyzes the role of individuals in determining the place of Kobzar's reburial, as well as the circumstances and nature of participation in funeral and memorial ceremonies of broad circles of the public and Ukrainian populace in general. The research clarifies origins and peculiarities of the formation, further mythologizing and sacralization of T. Shevchenko image among Ukrainian people during the first months after his death. It also identifies the role of H. Chestakhivskyi in this process, as well as some other Ukrainian activists.

The author makes conclusions concerning the degree of originality, authenticity and novelty of the data on the circumstances of Taras Shevchenko reburial, represented in the epistolaries of H. Chestakhivskyi, addressed to the Ukrainian community in St. Petersburg members.

Keywords: sources of personal origin, epistolaries, Hryhoriy Chestakhivskyi, 'Kievskaya starina', Taras Shevchenko, Lazarevsky family, historiographical tradition, Ukrainian historiography, Ukrainian community in St. Petersburg